

İbn Sînâ'nın Atomculuk Eleştirisinin Sonraki Kelâm Atomculuk Tartışmaları Üzerindeki Etkisi

“Dhanani, Alnoor. ‘The Impact of Ibn Sînâ’s Critique of Atomism on Subsequent Kalâm Discussions of Atomism’. *Arabic Sciences and Philosophy* 25 (2015): 79-104. <https://doi.org/10.1017/S0957423914000101>”

Tercüme

Emine Nur ERDEM

Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kahramanmaraş/Türkiye
Research Assistant, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Theology, Kahramanmaraş/Turkey
eminenur_erdem34@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0001-9568-1643> | ror.org/03gn5cg19

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Tercüme Makale	Translation
Geliş Tarihi	Date Recieved
14 Nisan 2021	14 April 2021
Kabul Tarihi	Date Accepted
14 Haziran 2021	14 June 2021
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2021	30 June 2021

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Emine Nur Erdem).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Emine Nur Erdem).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“Dhanani, Alnoor. “İbn Sînâ'nın Atomculuk Eleştirisinin Sonraki Kelâm Atomculuk Tartışmaları Üzerindeki Etkisi”. çev. Emine Nur Erdem. *Kader* 19/1 (Haziran 2021), 322-346. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.915716>”

Öz

Kelâm atomculuğu, filozofların Aristotelesçi doğa felsefesine karşı durmuştur. İbn Sînâ, Şifâ isimli eserinin Fizik kısmında birçok argüman aracılığıyla kelâm atomculuğunun ayrıntılı bir reddine girişmiştir. Bu argümanlar, kelâma olan bağlılığı en iyi ihtimalle asgari düzeyde olan Gazzâlî tarafından sessiz karşılanmıştır. Daha etkili bir cevap, Şehristânî tarafından öne sürülmüş gibi görünmektedir. Ancak onun ayrıntıları, günümüze ulaşan kaynakların eksikliğinden dolayı kabataslak kalmıştır. Entelektüel gelişimi, İbn Sînâcılık'a bağlı kalarak onun atom-karşıtı argümanlarına güçlü bir şekilde sahip çıktığı evre ve onu takiben gelen İbn Sînâcılık ile kritik bir mücadele evresi şeklinde cereyan eden Fahreddîn er-Râzî, kelâm atomculuğunu savunma noktasında yeni argümanlar inşa etmesinin yanı sıra, İbn Sînâ'nın argümanlarının detaylı bir çürütmesini de yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atom, Kelâm atomculuğu, İbn Sînâ, Fizik, Atomculuk eleştirileri.

Abstract

Kalâm atomism stood in opposition to the Aristotelian natural philosophy of the falāsifa. In the Physics of the Shifā', Ibn Sînâ undertook a detailed Refutation of kalâm Atomism through several arguments. These arguments elicited a muted response from al-Ghazālî, whose commitment to kalâm was minimal at best. A more forceful response seems to have been offered by al-Shahrastānî but its details remain sketchy due to the lack of surviving sources. Fakhr al-Dîn ar-Rāzî, whose intellectual development went through a phase of commitment to Avicennism and thereby a vigorous endorsement of Ibn Sînâ's anti-atomist arguments followed by a phase of a critical engagement with Avicennism, provides a detailed rebuttal to Ibn Sînâ's arguments in addition to constructing novel arguments in defense of kalâm atomism.

Keywords: Atom, Kalâm atomism, Ibn Sînâ, Physics, Critique of atomism.

Giriş

Yunan doğa felsefesindeki atomculuğun kısa ve öz tarihi, “kurucular” Leukippos ve Demokritos tarafından atomculuğun bir formülasyonunu, Aristoteles tarafından atomculuğun detaylı bir eleştirisi ve reddini, Aristoteles’in eleştirisi ve reddine cevaben Epikür tarafından Aristoteles sonrası atomculuğun bir sonraki formülasyonunu içermektedir.¹

Paralel şekilde İslâm doğa felsefesindeki atomculuğun kısa ve öz açıklaması şöyledir: Atomculuğun “kurucuları” erken dönem kelâmcılarıdır ve atomculuk eleştirisi ve reddi İbn Sînâ tarafından yapılmıştır. Özellikle de onun detaylı tartışması *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kitabının üçüncü kısmında yer almaktadır. Bu paralelliği bir üst noktaya taşımak için, Yunan atomculuğundaki Epikür’ü yeniden formülasyona benzer şekilde, İbn Sînâ sonrası kelâm atomculuğunun yeniden bir formülasyonunun var olup olmadığını sorabiliriz. Bu soruya cevap verebilmek, İbn Sînâ sonrasında Eş’arîler, Mâtürîdîler, Zeydîler ve On iki İmam Şîîleri (*Twelver Shi’is*) tarafından yapılan kelâm atomculuk tartışmalarını inceleyerek bir araştırma projesi yapmayı gerektirmektedir. Bu makale, İbn Sînâ sonrası özellikle Cüveynî, Gazzâlî, Şehristânî² ve Fahreddîn er-Râzî gibi bazı Eş’arî kelâmcıları arasındaki atomculuğun incelenmesi yoluyla böyle bir projenin bir yönüne dikkat çekmektedir.

The Physical Theory of Kalâm kitabında kelâm fizik teorisini, ayrık uzay, zaman, hareket teorileri ile boş uzayın kabulüne karşılık gelen atomcu madde teorisinden ibaret şeklinde tanımladım. Mevcut tartışma bu fiziksel teorisinin bütün yönlerini incelememektedir. Daha doğrusu o, atomcu madde teorisinin temel sorusu ile sınırlıdır. Ben burada İbn Sînâ’nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik*’inin üçüncü kitabında izah edilen atomcu madde teorisinin reddine genel bir bakışla başlıyorum ve ardından bu Eş’arî kelâmcılarının cevaplarını inceliyorum.

1. İbn Sînâ’nın Şifâ Adlı Eserinin Fizik Bölümündeki Atomculuk Tartışması

Aristoteles, *Fizik* (5.3) kitabında Demokritos atomculuğunun reddine, fiziksel süreklilik tartışmalarının temel terimleri olan “birleşik”, “ayrı”, “temaslı”, “arasında”, “ardışık”, “sürekli” ve “bitişik” gibi terimlerin analiziyle başlamıştır.³ Benzer şekilde İbn Sînâ’da *Şifâ*’nın *Fizik* (3.2) bölümünde atomculuk eleştirisine “ardışıklık”, “temas”, “girişimlilik”, “birliktelik”, “süreklilik”, “ara sınır”, “beraber olma” ve “ayrı olma” terimlerinin bir analiziyle başlamıştır.⁴ İbn Sînâ’nın bu terimleri analizi, şaşırtıcı gelmeyecek şekilde ayrık ve bölünemeyenden ziyade sürekli ve bölünebilen gibi büyüklük (*magnitude*) kavramı üzerine temellendirilmiştir. Aristoteles ve İbn

¹ Bu makalenin daha erken ve daha kısa versiyonu, *Avicenna Conference on the Occasion of the Publication of the Healing*’de sunuldu. Park City, Utah, Haziran 8-12, 2010. Bu konferansa beni davet eden organizasyona ve yorumları için katılımcı meslektaşlarıma teşekkür ederim.

² Aşağıda tartışacağım üzere, Şehristânî’nin özellikle de hayatının son döneminde Eş’arîlik’e olan bağlılığı, İsmâîlîlerle ilişkili görüşlere olan bağlılığını gösteren deliller ışığında sorgulanmıştır. (bk. Toby Mayer’in *Keys to the Arcana: Shahrastâni’s Esoteric Commentary on the Qur’ân*’ın girişi (London: Oxford University Press, 2009), 3-19.

³ D. Bostock, “Aristotle on continuity in Physics VI”, *Aristotle’s Physics: A Collection of Essays*, ed. L. Judson (London: Oxford University Press, 1995), 179-212; Pyle, *Atomism and its Critics* (Bristol: Bloomsbury Publishing Plc, 1995), 25-27.

⁴ İbn Sînâ, *The Physics of the Healing*, çev. J. McGinnis (Provo: Brigham Young University, 2009), 2/262. Bazı yerlerde McGinnis’in çevirilerinde değişiklikler yaptım.

Sînâ'nın atomculuk analizlerine bu terimleri tartışmak yoluyla başlama stratejileri, -duyulur cisimlerin gözlemlenen sürekliliği, onların parçalara bölünebilirliği ve bu tür parçalardan oluşumları arasındaki ilişkinin doğası nedir?- şeklindeki temel endişelerini vurgulamaktadır.

İbn Sînâ, tartışmasında duyulur cisimlerin (*el-ecsâmü'l-maḥşûşa*) oluşumu hakkında üç görüş zikretmektedir:

- ISa. Cisimler, sonlu (*mütenâhiye*) bölünemeyen parçacıklardan (*eczâ' ellezî lâ yetecezze'*) bir araya gelerek (*te'lifen*) oluşur;
- ISb. Cisimler, sonsuz parçacıklardan (*eczâ' lâ nihâye lehe*) oluşur;
- ISc. Cisimler, ya sonlu kendinde bilfiil (*actual*) parçalardan oluşur ya da kendinde bilfiil parçaya sahip değildir.⁵

İbn Sînâ, ilk görüşün taraftarlarını –“cisimler, atomlarda sona erer diyenleri”⁶- Demokritos, Proklos ve Epikür gibi Antikler⁷ (*el-ḳudemâ*) ile isimlerini zikretmediği modernistler⁸ (*el-muḥdeşûn*) olarak tespit etmektedir. Ancak argümanlardan ve delillerden açıktır ki o, modernistler ile bazıları da kendisinin çağdaşları olan atomcu kelâmcılara atıf yapmaktadır.⁹ İbn Sînâ, onların “delillerini” (*hucec*) şöyle zikretmektedir:

- ISA1. Cisim, bölünemeyen parçaların bileşiminden (*te'lif*) meydana gelir. Bileşim ortadan kaldırıldığı zaman cisim, kendisini oluşturan bölünemeyen parçalarını geride bırakarak yok olur;¹⁰
- ISA2. Bir karıncanın sandalet üzerinden geçişiyle örneklendirilen yarı-mesafeler argümanı (Antikler, Aşıl ve kaplumbağa örneğini kullanmıştır). Bu mesafenin geçilmesi için, önce onun yarısı geçilmelidir ve bundan önce de bu yarının yarısı geçilerek başlanabilir vs. Dolayısıyla geçiş ya asla başlamaz ya da bölünmenin bir sınıra ulaşması gerekir. Hareket var olduğundan, bölünme için bir son olmalıdır ve bu nedenle bölünmezler vardır;¹¹
- ISA3. Şayet bölünme sınırsız olsaydı, bir hardal tanesinin parçaları yeryüzünü tamamen kaplardı;¹²
- ISA4. Eğer bölünme sınırsız olsaydı, hardal tanesinin parçaları, muazzam bir dağın parçalarına eşit olurdu;¹³

⁵ İbn Sînâ, *Physics*, 2/273.

⁶ İbn Sînâ, *Physics*, 2/274.

⁷ İbn Sînâ, *Physics*, 2/274.

⁸ İbn Sînâ, onları “Epikür’ün yabancı taklitçileri” (*el-ḥâricîn*) olarak zikretmektedir; İbn Sînâ, *Physics*, 2/280.

⁹ M. Marmura, “Avicenna and the kalâm”, *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften* 7 (1991-1992), 183-194.

¹⁰ İbn Sînâ, *Physics*, 2/275. Bu, İbn Metteveyh’in ilk argümanına eşdeğerdir. (A. Dhanani, *The Physical Theory of Kalâm* [Leiden: E. J. Brill, 1994], 153-159.)

¹¹ İbn Sînâ, *Physics*, 2/276. Bu, İbn Metteveyh’in ikinci argümanına eşdeğerdir (Dhanani, *Physical*, 160-162). Zenon’dan türeyen yarı-mesafeler argümanı tartışmasının analizi için bk. Pyle, *Atomism*, 1-19.

¹² İbn Sînâ, *Physics*, 2/276. Bu, İbn Metteveyh’in dördüncü argümanına eşdeğerdir (Dhanani, *Physical*, 163-165).

¹³ İbn Sînâ, *Physics*, 2/276.

- ISA5. Bölünmez kendi başına kâim bir nokta, atoma eşittir;¹⁴
- ISA6. Öklid'e göre küçük bölünmeyen bir açı vardır;¹⁵
- ISA7. Pürüzsüz bir yüzey üzerinde yuvarlanan bir küre, ardışık noktalardan meydana gelen bir çizgi oluşturur.¹⁶

Cismin oluşumu hakkındaki -sonsuz parçacıkların reel sayısından oluşur- şeklindeki ikinci görüşe dönersek İbn Sînâ, bu görüş taraftarlarını "sıçrama" (*tafra*) teorisini savunanlar olarak tespit etmektedir. İyi bilindiği üzere, bu teori kelâmcı Nazzâm ve takipçileri tarafından kabul edilmiştir.¹⁷ İbn Sînâ, birinci görüş taraftarları ile ikinci görüş taraftarları arasındaki tartışmayı, bir değirmen taşı (*rahḥâ*) üzerindeki dairelerin dönme hızındaki farklılıklar üzerinden anlatmaktadır. Tafrayı savunanlar bu değişikliklerin, iki dairenin hareketindeki sıçrama sayısındaki farklılıklardan kaynaklandığını iddia ederken; atomcular hızdaki bu değişikliklerin, dönme sırasında durağanlık ve hareketin dağılmış periyotlarından kaynaklandığını iddia etmektedirler. Ayrıca İbn Sînâ tafrayı savunanların, atomcuları dağılmış durağanlık ve hareket teorilerinin, dönme sırasında değirmen taşının parçalanmasını (*tefekük*) gerektirdiğini itiraf etmeye nasıl zorladıklarını da anlatmaktadır.¹⁸

Şifâ'nın *Fizik*'indeki üçüncü makalenin dördüncü faslı olan (3.4) "Doğru görüşü saptamak ve yanlış olanı reddetmek" şeklindeki İbn Sînâ'nın bir sonraki bölümü, "[bölünmez] cisim olmayanlardan, cisimler oluşturanları" (*mezhebü'l-müellifin li'l-ecsâm min ğayri'l-ecsâm*) reddetmek için ayrılmıştır. İbn Sînâ bu formülasyonla, atomların cisim olmadığı ve dolayısıyla bölünemez oldukları şeklindeki atomcu münakaşaya dikkat çekmektedir. O, atomculuğa karşı aşağıdaki argümanları sunmaktadır:

- ISB1. Parçalardan bu tür cisimlerin oluşumu, "salt ardışıklık, temas, girişimlilik ya da süreklilik" durumları yoluyla olması gerekir. Ancak bu durumlardan herhangi birinde cisim olmayan parçalardan cisimlerin oluşumu, sürekli bir cisim meydana getirmez. Örnek olarak, art arda üç atomu (x, y, z) al. İki ayrı uçtaki x ve z atomları arasında teması engelleyen ortadaki y atomunun durumu nasıl açıklanabilir? Bu x ve z atomlarının her birinin, "kendi başına kaim olmayan" ortadaki y atomu ile "temas halinde" olması gerekir ki bu apaçık ortadadır. Bu nedenle ortadaki atom, zihinsel olarak bölünmektedir. Başka bir deyişle, "ortada olan şey" zihinsel olarak bölünsün diye, x ya da z atomlarından her biri y atomunun farklı "kısım", "taraf" ya da "kenarıyla" temas halindedir.¹⁹

¹⁴ İbn Sînâ, *Physics*, 2/276; Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, ed. A. en-Neşşâr vd. (İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1969), 143.

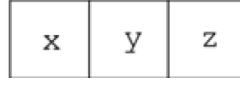
¹⁵ İbn Sînâ, *Physics*, 2/277; Dhanani, *Physical*, 148-50.

¹⁶ İbn Sînâ, *Physics*, 2/277.

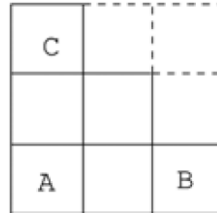
¹⁷ İbn Sînâ, *Physics*, 2/279. bk. R. Sorabji, "Chapter twenty-five: atoms and divisible leaps in Islamic Thought", *Time, Creation, and the Continuum: Theories in Antiquity and the Early Middle Ages* içinde (Ithaca: Cornell University Press, 1983), 384-402.

¹⁸ İbn Sînâ, *Physics*, 2/280; Dhanani, *Physical*, 176-180.

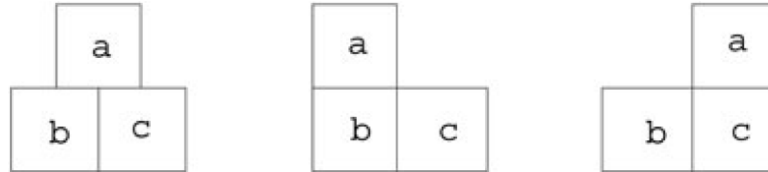
¹⁹ İbn Sînâ, *Physics*, 2/282-284. Jon McGinnis'in atom numaralandırmasını ve şemasını kullandım. Argümanın dayanak noktası, minimal parça ya da atom olmanın, aynı zamanda cisim olmama anlamına geldiğidir. Atomcu kelâmcılar için atomlar, cisim-olmayan olmalarına rağmen minimal büyüklüğe sahiplerdir. Bu nedenle onlar, atomların bir

- ISB2. Tek atom katmanından oluşan ve bir tarafı Güneş tarafından aydınlatılan bir plakanın, eş zamanlı olarak diğer tarafının da aydınlatılmış olması gerekir. Çünkü atomlar bölünmez ise, hiç kimse bir tarafı diğer taraftan ayırt edemez. Bu ise mantıksızdır.²⁰
- ISB3. Atomculuk daire, dik açılı üçgen ve benzeri şekiller gibi geometrik nesnelere reddetmeyi gerektiren geometrik zorluklara yol açar. Onar birimlik kenarlara sahip dik açılı ikizkenar üçgenin hipotenüsü hesaplanamaz. İbn Sînâ, atomcuların “daire ve dik üçgen konusunda gözün yanıldığını ve bu şekillerin zikzaklı (*el-eşkâlü'l-mudarasse*) olduklarını” iddia ederek karşılık verdiklerini bildirmektedir.²¹ Ancak İbn Sînâ, bunun ne yatay ne dikey olmayan köşegenler ve diğer çizgiler ile ilgili daha ileri zorluklara yol açtığını öne sürmektedir.²² Bu durum, ABC üçgeninin kelâm atomcularının ayrık hücresel alanında tasvir edildiği şekilde daha net olarak görülmektedir. “Yatay” olan AB ve “dikey” olan AC, “düz” çizgilerdir, ama BC hipotenüsü zikzaklıdır.

- ISB4. *b* ve *c* atomlarının üstündeki *a* atomu, ya *b* ve *c*'nin üzerindedir ya da onlardan herhangi (*b* ya da *c*) birinin üzerindedir.

Bu nedenle *a* atomu, *b*'ye ve *c*'ye aynı anda temas ettiğinde, zihinsel olarak *b* ve *c* atomları arasındaki sınır tarafından bölünür. Böylece bir parça *b*'nin üzerinde ve bir parça *c*'nin üzerinde kalır.²³

- ISB5. Güneş tarafından aydınlatılan bir gnomon (*Güneş saati kadranı*), zemin üzerinde bir gölge meydana getirir. Güneş'in gökyüzündeki konumu bir atom mesafesinde hareket ettiği zaman, gölgenin boyu değişmek zorundadır; ancak bu değişim, küçücük ve bir atomdan

araya gelmelerini, onları oluşturan atomların miktarına bağlı büyüklük olan cisimleri meydana getirdiğini iddia ettiler. (Dhanani, *Physical*, 106-113.)

²⁰ İbn Sînâ, *Physics*, 2/284.

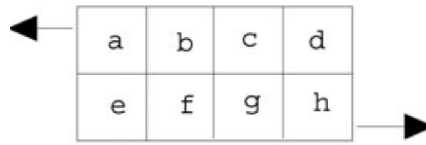
²¹ İbn Sînâ, *Physics*, 2/286.

²² İbn Sînâ, *Physics*, 2/284-291. McGinnis, *mudarrase*'yi “art arda girintili katmanlar” olarak tercüme etmiştir. Ancak krş. E. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1968), 5/255, süt. 5. “Geometrik zorluklar”ın kelâmdaki kullanımı için bk. Dhanani, *Physical*, 172-176.

²³ İbn Sînâ, *Physics*, 2/291-292. İbn Sînâ'nın argümanı, uzayın ve onun yer kaplamasının sürekliliği fikrine dayanmaktadır. Kelâm tartışması için bk. Dhanani, *Physical*, 126.

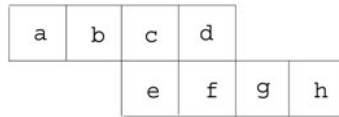
daha az olmalıdır. Bu ise atomun bölünmesini gerektirir.²⁴ Benzer şekilde iki kenarı eşit olmayan bir dik açılı üçgenin hipotenüsü çekildiği zaman, daha uzun kenarın bir atom kadar uzanması için, daha kısa kenarın bir atomdan daha az küçülmesi gerekir.²⁵

- ISB6. Atomcu görüşün gerektirdiği, dönen bir değirmen taşının parçalanmasının saçma sonucu.²⁶
- ISB7. Yavaşlığın ya da hızlılığın, serpiştirilmiş durağanlıkların daha az ya da daha fazla sayısından kaynaklandığı şeklinde ifade edilen hızdaki değişim ile ilgili atomcu muamma. Bu görüşe dayanarak Güneş'in, uçan bir okun ya da dörtnala giden bir atın hızındaki farklılıkları açıklayabilir miyiz? Güneş'in hareketiyle kıyaslandığında, okun ve atın hareketleri binlerce durağanlığa ihtiyaç duyacaktır.²⁷
- ISB8. Komşu yollarda karşıdan karşıya zıt yönlerde hareket eden iki cisim, hareketleri sırasında birbirlerine hiç karşı olmadan, birbirlerini geçebilirler.²⁸ Zıt yönlerde hareket eden iki atom sırası $(a, b, c, d$ ve $e, f, g, h)$ düşünün. a ve e , b ve f , c ve g , d ve h atomları hareketin başlangıcında birbirlerine zıttırlar.

(Hareketin başlangıcı)

Bir sonraki anda, her iki sıra da bir birim kadar hareket eder:

(Bir sonraki anda)

Bu nedenle b ve e , c ve f ile d ve g atomları hareket boyunca asla birbirlerine karşı olamazlar.

- ISB9. Üç tane yan yana sırası ile a, b, c atomlarını ve a ve c 'nin üzerindeki x ve z atomlarını ve bu ikisinin (x ve z) arasının, bir atom kadar büyük olan y boşluğuyla ayırdığını düşünün.

²⁴ İbn Sînâ, *Physics*, 2/293-294. İbn Metteveyh de gnomonu ve onun gölgesini tartışmaktadır (Dhanani, *Physical*, 129).

²⁵ İbn Sînâ, *Physics*, 2/295.

²⁶ İbn Sînâ, *Physics*, 2/295. Kelâm tartışması için bk. Dhanani, *Physical*, 78-80.

²⁷ İbn Sînâ, *Physics*, 2/296-297. Kelâm tartışması için bk. Dhanani, *Physical*, 138-139 ve Dhanani, "Problems in Eleventh-Century Kalâm Physics", *Bulletin of the Royal Institute of Interfaith Studies* 4 (2002), 73-96.

²⁸ İbn Sînâ, *Physics*, 2/298-289. Bunun nedeni, ayrı ya da atomcu uzay teorisinde hareketin anlamının, ayrı uzamsal hücre (ya da uzay-atom) kaynağından hareket eden bir atomun, komşu uzamsal bir hücreye bütünüyle anlık taşınmasıdır. Sonuç olarak, komşu yollarda karşıdan karşıya hareket eden iki atom, birbirlerine hiç karşı olmadan birbirlerini geçebilirler.

x	y	z
a	b	c

x ve z atomları, y boş alanını işgal etmek için birbirlerine doğru itildiğinde, “vehmimiz” (*estimate faculty*), onların engel olmaksızın hareket edeceklerini ve x'in yarısı ve z'nin yarısı, artık b'nin üzerinde olan y'nin ortasında buluşacaklarını ileri sürmektedir. Bu durum ise zihinsel olarak bölünen atomları gerektirmektedir.²⁹

2. İbn Sînâ'nın Kelâm Atomculuk Eleştirisi ve İbn Metteveyh'in Atomlar ve Arazlar Üzerine Tezi

İbn Sînâ'nın *Şifâ*'nın *Fizik*'indeki ve diğer çalışmalarındaki atomculuk eleştirisi, kelâm atomculuk tartışmalarının derin bir anlayışını göstermektedir. İbn Sînâ'nın daha genç çağdaşı olan İbn Metteveyh, atomculuk hakkında en detaylı kelâm kaynaklarımızdan birinin yazarıdır. *Atomların ve Arazların Özelliklerine İlişkin Tez*'inde (*et-Tezkire fî ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*) İbn Metteveyh, sadece atomculuk için kelâm argümanlarını değil, bunun yanında atomculuğun ortaya çıkardığı “zorlukları” (*şübeh*), onları zihinsel (*akliyyât*) olarak küçük parçalara bölmenin zorluklarını, geometrik şekillerle (*eşkâl*) ilgili şüpheleri ve tafrâ teorisi tarafından ileri sürülen zorlukları da tartışmaktadır.³⁰ Üslup, bakış açısı ve teknik kelimelerdeki farklılıklara rağmen, İbn Metteveyh ve İbn Sînâ'nın tartışmaları arasında çok fazla örtüşme vardır. Burada herhangi bir etki ya da tepki olasılığı var mıdır? Ben öyle olduğunu düşünmüyorum. İbn Metteveyh'in tartışması, günümüze ulaşmayan iki eserde (*Muğnî*'nin ilk ciltleri ve Ebü'l-Kâsım el-Belhî'nin *Maqâlât*'ı üzerine şerhi) muhtemelen ayrıntılı olarak detaylandıran hocası Abdülcebbar'ın öğretilerini yansıtmaktadır. İbn Sînâ'nın ikinci eser ile karşılaşmış olabileceğine inanmak için güçlü nedenler bulunmaktadır.³¹ Durum gerçekten böyleyse, o halde İbn Sînâ'nın ve İbn Metteveyh'in açıklamaları arasındaki benzerlikler, ortak bir kaynağa dayandıklarını göstermektedir. İbn Sînâ'nın detaylı kelâm atomculuk tartışmasının, kelâm atomculuğunun taraftarları ve muhaliflerinin argümanlarını ve karşı-argümanlarını muhafaza eden kelâm yazılarına erişiminden kaynaklanmış olması çok muhtemeldir.

3. İbn Sînâ Cüveynî'nin Atomculuk Tartışmasını Etkiledi mi?

²⁹ İbn Sînâ, *Physics*, 2/299-300. İbn Metteveyh'in bu “zorluk” tartışması için bk. Dhanani, *Physical*, 128. Benzer bir argüman Sextus Empiricus'ün *Against the Physicists* kitabında bulunmaktadır (Pyle, *Atomism*, 33).

³⁰ İbn Metteveyh'in ölüm tarihiyle ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Onun, Abdülcebbar ile çalıştığı apaçık ortada olduğundan, muhtemelen ikincisi (Abdülcebbar) yaşça daha büyüktür. Abdülcebbar'ın, doksan yaşının biraz üzerinde olduğu 414/1023 ya da 415/1024 tarihinde öldüğünü biliyoruz. Bazı âlimler ise İbn Metteveyh'in ölüm tarihi olarak 468/1075 ya da 469/1076 tarihlerini önermektedir. (S. Murâd, *İbn Metteveyh ve ârâ'uhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye* [Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Misriyye, 1991], 98-99; M. Heemskerk, *Suffering in Mu'tazilite Theology* [Leiden: Brill, 2000], 65.)

³¹ İbn Sînâ ve Abdülcebbar arasında “karşılaşma” için bk. A. Dhanani, “Rocks in the Heavens!? The encounter between 'Abd al-Jabbar and Ibn Sina”, *Before and After Avicenna*, ed. D. Reisman (Leiden: Brill, 2003), 127-144.

Eş'arî kelâmcı Cüveynî (öl. 478/1085), İbn Sînâ'nın bir diğer daha genç yakın çağdaşdır. Robert Wisnovsky, İbn Sînâ'nın Cüveynî üzerindeki "etkisini", İbn Sînâcı vâcibü'l-vücûd formülasyonunun ikincisini benimsemesi yoluyla göstermektedir.³² Cüveynî'nin günümüze ulaşan en kapsamlı kelâm atomculuk tartışması, Eş'arî atomculuk bakış açısının yer aldığı *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn* adlı eserinde bulunmaktadır. Cüveynî, cismin bölünmesine ilişkin felsefî görüşler ile ilgili şunu ifade etmektedir:

"İslâm takipçileri (islâmiyyûn) cisimlerin, bölünmeleri konusunda ferđî (parçalar) ile sonuçlanan bir sınıra ulaştıkları şeklinde ittifak etmişlerdir. Her bir parça ne bir yönü (*taraf*) ne de sınırı (*hadd*) olan bölünmezdir. (Her bir) cüz, ayırt edici özelliğe sahip olmayacak şekilde homojendir. Kendilerini geometriye oldukça fazla kaptırmış olan kimseler, bu görüşe eğilim göstermişlerdir. Ancak onlar "atomu" (*cüz*), "nokta" terimiyle belirtmişlerdir. Onlar, noktanın bölünmezliği hususunda eminlerdi. Filozofların çoğunluğu ise, cisimlerin bölünmesinin bir sınırı olmadığını görüşüne yönelmişlerdir. Filozoflar ile ilişkili olan kimseler arasında yer alan Nazzâm da bu görüşe meylenmiştir. Biz öncelikle filozofları reddetmenin yollarını açıklayacağız, ardından Nazzâm'a yöneleceğiz ve dinin esaslarının yıkımına yol açan öğretisini açıklayacağız."³³

Cüveynî, atomculuğu destekleyen üç argüman sunmaktadır: sonlu bir aralığın, yalnızca sonlu sayıda bölünemez parçalardan oluştuğu için geçilebilir olduğu argümanı (Bu, sonsuz parçalardan oluşan bir aralığı geçmeyi mümkün kılan sıçrama hipotezi şeklindeki Nazzâm'ın karşı-argümanına cevap vermeyi gerektirmektedir.); cisimlerin boyutlarındaki farklılıkların, onları oluşturan atomların sayısından kaynaklandığı argümanı; ve bir cisimdeki bileşimin arazları, zıtlarıyla yani ayrılma arazlarıyla değiştirilmesi durumunda, sonucun ferđî ayrılmış atomlar olacağı argümanı.³⁴ İbn Sînâ, *Şifâ*'nın *Fizik* bölümünde bu argümanları zikretmektedir. Ancak Cüveynî'nin, İbn Sînâ'nın atomculuk eleştirisine cevap verdiğini gösteren bir delil bulunmamaktadır. O, İbn Sînâ'nın atomculuk karşıtı argümanlarını ele almamaktadır. Daha doğrusu atomculuk üzerine Cüveynî'nin tartışması, İbn Sînâ öncesi Eş'arî söylem ile tutarlıdır.

4. Gazzâlî'nin Kelâm Atomculuğuna Karşı Tutumu

Birçok çağdaş âlim, Gazzâlî'yi "Eş'arî teolog" olarak sınıflandırmaktadır. O, Eş'arîlik'in temel prensiplerine itiraz etmediği halde, Gazzâlî'nin kendisini bir mütekellim olarak niteleyip nitelemediği şüphelidir. Nitekim hayatı boyunca görüşleri bir ilerleme kaydetmesine rağmen, entelektüel hayatının çoğunda kelâm ve tabiielerine çok az itibar etmiştir.³⁵

Gazzâlî'nin atomculuğu benimseyip benimsemediğine dair deliller yetersizdir. İbn Sînâ'nın sisteminin özeti olan, 484/1092 ve 486/1093 tarihleri arasında yazılan *Makâsîdü'l-felâsife*'sinde

³² R. Wisnovsky, "One aspect of the Avicennan turn in Sunni Theology", *Arabic Sciences and Philosophy* 14/1 (Mart 2004), 90. Ancak vâcibü'l-vücûd terimi, kelâm öncüllerine sahip olabilir. Bu terim, Zeydî imâm el-Nâtık-Bilhak Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn el-Buthânî (öl. 424/1033) tarafından yazılan *Ziyâdât Şerhü'l-usûl*'de, öğrencisi Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Mehdî el-Hasanî'nin dirilmesi kısmında görünmektedir. Bu, derinliği belirgin olmayan birçok değişik bölümden oluşan (karma) bir metin olduğu için, vâcibü'l-vücûdun kullanım şeklinin, *Kitâbü'l-usûl*'ün yazarı İbn Hallâd'a (yk. öl. 330/941) ya da onun şârihi el-Nâtık Bilhak'a ya da ikincisinin (el-Nâtık Bilhak'ın) öğrencisi Ebû'l-Kâsım'a atfedilmiş olup olmadığı belirsizdir. (C. Adang vd., *Basran Mu'tazilite Theology: Abû 'Alî Muhammad ibn Khallâd's Kitâb al-Usûl and its Reception* [Leiden: Brill Academic Publishers, 2011], 4-5, 44, 249).

³³ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 143.

³⁴ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 143-147. Bunlar, Basra Mu'tezile'sinin birinci, ikinci ve dördüncü argümanlarına eşdeğerdir.

³⁵ R. Frank, *Al-Ghazâlî and the Ash'arite School* (Durham ve London: Duke University Press, 1994), 1-27, 80-85.

Gazzâlî, daha sonra *Tahâfütü'l-felâsife*'de de tekrarladığı bir ifade olan “geometri ve aritmetiğin öncüllerinde mantığa (*akla*) aykırı hiçbir şey yoktur” demektedir.³⁶ Bu ifade, muhtemelen Gazzâlî'nin kelâm atomculuğunun ayırık hücrenel alanını ve onunla ilişkili geometrik sorunları reddettiğini göstermektedir. *Makâsîd*'in *Metafizik*'inde cisim hakkında farklı görüşleri tartıştığı kısımda Gazzâlî, cisimlerin atomlardan oluştuğu görüşünü ele almaktadır. O, atomculuğa karşı çoğu İbn Sînâ'nın *Necât*'ından türeyen altı argüman sunmaktadır. *Necât*'ta eksik olan bu argümanlardan biri, yukarıda tartışıldığı gibi *Şifâ*'nın *Fizik* kitabında yer alan Nazzâm'ın değirmen taşı argümanıdır.³⁷ Gazzâlî, bu argümanlardan herhangi birisini reddederek atomculuğu savunmamaktadır. Bunun nedeni olarak *Makâsîd*'in, filozofların görüşlerini açıklamak için yazıldığı ve dolayısıyla bir eleştiri olarak yazılmadığı ileri sürülebilir.³⁸ Daha doğrusu Gazzâlî, filozofları eleştirisini *Tehâfüt*'e ayırmıştır.

Tehâfüt'te atomculuk, kurgusal bir muhatabın edebî bir yöntem yoluyla ileri sürdüğü iki yerde küçük bir şekilde ortaya çıkmaktadır. İlki, insan ruhunda entelektüel bilişlerin (*el-ulûmü'l-aqliyye*) olduğu şeklindeki felsefî görüşe karşı bir itiraz bağlamında ortaya çıkmaktadır. Muhatap şöyle sormaktadır:

“Bilginin bulunduğu yerin (*maḥal*), bölünmeyen bir atom olup yer kapladığını (*el-cevherü'l-ferd müteḥayyiz lâ yenḳasim*) iddia eden birine, hangi (argümanla) karşı çıkarsınız? Nitekim bunun, kelâmcıların görüşlerinden biri olduğu iyi bilinmektedir.”³⁹

Gazzâlî, yazar görüşünü öne çıkartarak, kurgusal muhatabı şöyle reddetmektedir:

“Biz, atomla (*el-cüz' ellezî lâ yetecezze'*) ilgili tartışmanın uzunluğundan ve onlar (yani filozoflar), detaylandırılması uzun zaman alacak olan bununla ilgili geometrik argümanlara sahip olduğundan bu makâmı sürdürmeyi tercih etmiyoruz. Bunlardan biri, onların “diğer iki atomun ortasındaki bir atomu (cevher) düşünün [...]” ifadesidir. Ancak bu sorunun (*şüph*e) çözümü, çok uzun zaman alacağından bizim onu irdelememiz gerekmez. O halde diğer tarza geçelim.”⁴⁰

Gazzâlî'nin atıfta bulunduğu argüman, İbn Sînâ'nın ISB4'üdür. Gazzâlî, burada bilerek kaçınmasına rağmen, kurgusal muhatabının bu ilk tartışmanın sonunda tekrar araya girmesine izin vermektedir:

“Şayet bir kimse derse ki: Siz bu delilleri, ‘bilgi, cisimde yer kaplayan, bölünmeyen bir cevherde bulunmaktadır ki o da atomdur’ (*lit. ferdî parça, el-cüz'ül-ferd*) şeklinde iddia ederek niçin reddetmiyorsunuz?

³⁶ Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, ed. M. Kurdî (Kahire: y.y., 1936), 1/3; Gazzâlî, *The Incoherence of the Philosophers (Tehâfütü'l-Felâsife)*, çev. M. Marmura (Provo, UT: Brigham Young University Press, 1997), 11.

³⁷ Gazzâlî, *Makâsîd*, 2/12-16; İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, ed. M. Fahri (Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1985), 139-141.

³⁸ Frank, *Makâsîd*'i “tamamen tarafsız bir çalışma” olarak nitelemektedir (Frank, *Al-Ghazâlî*, 93).

³⁹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 186. Frank (*Al-Ghazâlî*, 58-67), Gazzâlî'nin, Eş'arî atomculuğundan kaynaklanan terimleri kullanımını, *İhyâ*'daki “akıllı ruh” terimiyle örneklendirmektedir. Mesela, *el-cüz'... ellezî lâ yetecezze' ve lâ yenḳasim, cüz' ve cüz-i lâ yetecezzâ*. Onun görüşüne göre “ancak Gazzâlî tarafından ruh için kullanılan *cüz'*, açık bir şekilde aslında canlı insan bileşiminin ayırık bir elementi olan bölünmez varlık anlamına gelmektedir” (Frank, *Al-Ghazâlî*, 66). Frank'ın görüşünün bir eleştirisi için bk. T. Gianotti, *Al-Ghazâlî's Unspeakable Doctrine of the Soul* (Leiden: Brill, 2001), 68-87.

⁴⁰ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 187.

Deriz ki: Atom tartışması, geometrik meselelerle ilişkili olduğundan çözümünü tartışmayı uzatacaktır. Dahası bu [argüman], atomda kudret ve iradenin bulunmasını da gerektireceği için problemi ortadan kaldırmaz.”⁴¹

Kurgusal bir muhatap kullanmasına ve kaçamak cevaplarına bakıldığında, Gazzâlî'nin kelâm atomculuğuna olsa olsa ilgisiz bir bağlılığı var gibi görünmektedir. Ayrıca o açık bir şekilde geometrik argümanların oluşturduğu zorlukları da kabul etmektedir. Gazzâlî'nin, İbn Sînâ tarafından *Necât*'ta zikredilen belirli geometrik argümanları, kendisinin *Makâsîd*'da zihninde tasvir etmiş olması muhtemeldir. Bana göre, 'Gazzâlî'nin İbn Sînâ'nın kelâm atomculuğu eleştirisine karşı tepkisi, atomculuğu terk etmek içindi', şeklinde bir sonuca varmak için sağlam bir zemin üzerindeyiz. Ayrıca Gazzâlî'nin kelâmı pek de hevesli olmayan bir şekilde onaylaması, İbn Sînâ'nın atomculuğu reddetmesinin belki de normatif Eş'arî kelâmına duyduğu daha kapsamlı şüphesizliği kadar önemli olmadığını göstermektedir.

5. Şehristânî'nin Cismin Oluşumu Hakkındaki Görüşü, İbn Sînâ'nın Kelâm Atomculuğu Reddine Bir Cevap Mıdır?

Kelâm atomculuğunun bir reddi ayrıca İbn Sînâ'nın *İşârât*'ının *Fizik* bölümünde de bulunmaktadır. Fahreddîn er-Râzî, bu pasajlara ilişkin yorumunda şöyle demektedir:

Şüphesiz cisim, [tekrarlanan] bölünme yeteneğine sahiptir. Bütün bu bölünmeler, ya mümkündür, bilfiil gerçekleşebilir ya da imkânsızdır. Her iki durumda da onlar ya sonludur ya da sonsuzdur. O halde dört ihtimal vardır:

1. Cisim, sonlu sayıda (mütenâhiye) bölünemeyen atomlardan (*ecza' lâ tetecezze*) oluşur. Bu, bir grup kudemâ tarafından ve müteahhirûn arasında kelâmcıların çoğu tarafından kabul edilen bir görüştür.
2. Cisim, sonsuz sayıda (*ğayri mütenâhiye*) bölünemeyen atomlardan oluşur. Bu, Mu'tezilî kelâmcılarından Nazzâm gibi bazı kudemânın kabul etmeye zorlandığı görüştür.
3. Cisim, bilfiil hakiki parçalardan oluşmaz, ancak o, sonlu bölünme yeteneğine sahiptir. Muhammed eş-Şehristânî *el-Menâhic ve'l-beyânât* adlı kitabında bu görüşü tercih etmiştir.⁴²
4. Cisim, bilfiil hakiki parçalardan oluşmaz, ancak o, sonsuz bölünme yeteneğine sahiptir. Bu ise hukemânın çoğunluğu tarafından kabul edilen ve Şeyh'in (yani İbn Sînâ'nın) oluşturmak istediği görüştür.⁴³

Birinci, ikinci ve dördüncü görüşler yukarıda tartışılmıştır. Fahreddîn er-Râzî'nin Şehristânî'ye atfettiği üçüncü görüş ise yenidir. Bu görüş, İbn Sînâ'nın kelâm atomculuğu eleştirisine bir cevap mıdır?

⁴¹ Gazzâlî, *Tehâfüt*, 191.

⁴² Nasîruddîn et-Tûsî ayrıca şunu ekler: Bu, Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Cevherü'l-ferd* başlıklı kitabında söylediği şeydir (İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, ed. S. Dünya [Kahire: Dârü'l-Maârif, 1957-1960], 2/151).

⁴³ İbn Sînâ, *el-İşârât*, 2/151. Ayrıca bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, ed. M. el-Bağdâdî (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1990), 2/15-17.

Şehristânî'nin entelektüel kariyeri sıra dışıdır. Bağdat'taki Nizâmiyye Medresesi'nde ders vermek için görevlendirilmesinden, *Nihâyetü'l-ikdâm* ve *el-Milel ve'n-Nihal* dahil kelâm heresiografik metinlerin yazarlığına kadar erken dönem kariyeri, onun Şâfiî mezhebine ve Eş'arî kelâmına bağlılığını göstermektedir. Hayatının sonlarına doğru ise İsmâilî görüşleri (eski "Bâtınıyye" öğretisi) kabul etmiştir ve İbn Sînâ'nın metafiziğinin bir eleştirisi olan *Musâra'atü'l-felâsife*'yi kaleme almıştır:

"Aklî ilimlerde en önde gelenin ve felsefede tüm zamanların en bilgininin Ebû Ali el-Hüseyni Abdullah İbn Sînâ olduğu noktasında fikir birliği vardır [...] Bir güreş maçında ona meydan okumayı arzu ettim [...] Şifâ'nın *Metafizik*'inde, *Necât*'ta, *İşârât*'ta ve *Ta'likât*'ta onun söyledikleri içinde en iyisini ve en sağlamını seçtim. [...]"⁴⁴

Şehristânî'nin İbn Sînâ'nın eserlerine olan aşinalığı burada açıkça görülmektedir. (O ayrıca kelâm heresiografik eserlerinde, İbn Sînâ'dan ismiyle de bahsetmektedir⁴⁵). *Musâra'a*, belki Gazzâlî'nin daha iyi bilinen *Tehâfütü'l-felâsife*'si ile karşılaştırılabilir. *Şehristânî* ayrıca *Musâra'a* ve diğer kelâm eserlerinde açıkça görüldüğü gibi kelâm atomculuğuna da oldukça aşinaydı. Mesela, *Musâra'a*'nın ilk sorusunda, "onlar cevherle, bulunduğu mekânı benzerinin işgal etmesinden engelleyen, yer kaplayan cisimleri kasteder" şeklinde not düşerek mevcutların kelâm kategorisinden bahsetmektedir.⁴⁶

Şehristânî'nin atomculuk hakkında eşsiz görüşünü içerdiği gibi, Fahreddîn er-Râzî'nin de *İşârât* atomculuk tartışmalarına ilişkin yorumlarında bahsettiği *el-Menâhic ve'l-beyânât*, maalesef günümüze ulaşmamıştır.⁴⁷ Bu nedenle Fahreddîn er-Râzî tarafından açıklanan Şehristânî'nin cisimlerin oluşumu hakkındaki ayırt edici görüşünün, İbn Sînâ'nın atomculuk eleştirisine bir cevap olarak formüle edilmiş olup olmadığını tespit edemiyoruz.

Şehristânî'ye atfedilen atomculuk üzerine bir diğer eser ise günümüze ulaşmıştır. Bu metin, "atomun varlığının ispatı ile ilgili bir mesele" (*mesâil fi isbâti'l-cevheri'l-ferd*) başlığı taşımaktadır. *Nihâyetü'l-ikdâm*'ın editörü Guillaume, onu basımına ilave olarak yayımlamıştır. Onu, *Nihâye*'nin Bodleian el yazmasına eklenmiş olarak bulmuştur. İslam atomculuğu -*Atomismo e Antiatomismo nel Pensiero Islamico*-üzerine çalışmasında bu metinden istifade eden Carmela Baffioni de, bu metni *Nihâye*'nin Berlin el yazmasına eklenmiş olarak bulduğundan söz etmektedir. Ancak onun, Bibliotheque Nationale (*Milli Kütüphane*)'deki *Nihâye*'nin en iyi ve en eski el yazmasında bulunmadığını not etmektedir.⁴⁸ Kelâm atomculuğuna karşı birkaç argüman bu metinde bulunmaktadır. Ancak Fahreddîn er-Râzî'nin Şehristânî'ye atfettiği cisimlerin oluşumu hakkındaki görüşü destekleyen bir delil yoktur. Bu durum Şehristânî'nin iddia edilen bu metnin yazarlığı hakkında daha fazla şüphe uyandırmaktadır ve hatta Baffioni, onun "muhtemelen

⁴⁴ Şehristânî, *Struggling with the Philosopher: a Refutation of Avicenna's Metaphysics. A new Arabic edition and English Translation of Muhammad b. 'Abd al-Karîm b. Ahmad al-Shahrastâni's Kitâb al-Musâra'a*, ed. ve çev. W. Madelung - T. Mayer (Londra: Brill, 2001), İngilizce çeviride sayfa 20, Arapça metinde sayfa 3.

⁴⁵ bk. Şehristânî'nin *Nihâyetü'l-ikdâm*'ındaki indeks, ed. A. Guillaume (Londra: Oxford University Press, 1934), İngilizce numaralandırmada sayfa 170.

⁴⁶ Şehristânî, *el-Musâra'a*, İngilizce çeviride sayfa 22, Arapça metinde sayfa 7.

⁴⁷ Bu, büyük olasılıkla Beyhakî tarafından zikredilen *el-Menâhic ve'l-âyât* ile aynıdır (G. Monnot, *Encyclopedia of Islam*, New edition, s.v. "al-Shahrastâni"; Beyhakî, *Tetimmetu sivani'l-hikme*, ed. R. el-Acem [Beyrut: y.y., 1994], 120)

⁴⁸ C. Baffioni, *Atomismo et Antiatomismo nel Pensiero islamico* (Naples: Istituto Universitario Orientale, 1982), 179.

düzmece” olduğunu kabullenmektedir.⁴⁹ Bu nedenle İbn Sînâ'nın kelâm atomculuğu eleştirisine karşı Şehristânî'nin cevabını değerlendiremiyoruz.

7. İbn Sînâ'nın Kelâm Atomculuğu Eleştirisine Fahreddîn er-Râzî'nin Cevabı

Fahreddîn er-Râzî, İbn Sînâ'nın eserlerine muhtemelen Gazzâlî ya da Şehristânî'den daha fazla aşinaydı. Râzî'nin entelektüel biyografi yazarı Muhammed Zerkân, “*Uyûnü'l-hikme, İşârât, Kânûn, Şifâ ve Necât*” üzerine Râzî'ye atfedilen şerhleri zikretmektedir.⁵⁰ Râzî, günümüze ulaşan birçok eserinde kelâm atomculuğunu tartışmaktadır. Ancak atomculuk üzerine monografisi *-el-Cevherü'l-ferd-* maalesef günümüze ulaşmamıştır.⁵¹

Carmela Baffioni, çalışmasında Râzî'yi atomculuk karşıtı ve eleştirmeni olarak nitelemektedir.⁵² Diğer taraftan Muhammed Zerkân ve onun takipçisi Adi Setia ise Râzî'nin atomculuk taraftarı olduğunu düşünmektedirler.⁵³ Bu taban tabana zıt sonuçlar, bu metinlerden hangisinin Râzî'nin “gerçek” görüşünü yansıttığına dair değerlendirmelerindeki farklılıkların yanı sıra bu yazarlar tarafından incelenen farklı metinlerden de kaynaklanmaktadır.

Zerkân, entelektüel biyografisinde Râzî'nin eserlerini kelâm, felsefe ve bu ikisinin sentezi ile diğerlerini ihtiva eden çeşitli disiplinlere ait olarak sınıflandırmaktadır.⁵⁴ Zerkân'a göre Râzî'nin eserlerinde yer alan görünüşte çelişkili görüşler, bu örneğin, entelektüel kariyerinin en erken döneminde atomculuğu desteklemesi, ardından atomculuğu reddetmesi, sonrasında atomculuğa ve reddine ilişkin kararsız bir görüş benimsemesi ve nihayetinde atomculuğu desteklediği eski görüşüne geri dönmesi, gelişimsel bir bakış açısı içinde açıklanmalıdır. Zerkân, Râzî'nin erken dönem atomculuk kabulüne örnek olarak, onun Eş'arî'nin görüşlerine bağlı olduğu, “entelektüel hayatının başlangıcında” yazıldığına inandığı Râzî'nin *el-İşârâ fi ilmi'l-kelâm*'ına işaret etmektedir. “Doğru görüş, şeyhimiz Ebû Hasan el-Eş'arî (Allah ondan razı olsun) tarafından kabul edilmiş olandır” şeklindeki ifadesinde bu açıkça görülmektedir.⁵⁵ Zerkân, Râzî'nin atomculuğu reddettiği

⁴⁹ Baffioni, *Atomismo et Antiatomismo*, 179. Ancak Beyhâkî tarafından Şehristânî'nin eserlerinin eksik listesinde ondan açıkça bahsedilmemesine rağmen, Monnot onu Şehristânî'nin eserlerinden biri olarak zikretmektedir (Monnot, “al-Shahrastâni”; Beyhâkî, *Tetimmet*, 119-121).

⁵⁰ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve ârâ'uhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1963), 80, 82, 106, 124. Zerkân, *Kânûn şerhinin*, muhtemelen sadece *Külliyât* kısmının üzerine olduğunu ve *Şifâ* üzerine şerhin ise muhtemelen sadece *Metafizik* kısmının üzerine olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, *Şifâ* ve *Necât* üzerine şerhlerin aslına uygunluğu ile ilgili şüpheleri de dile getirmektedir.

⁵¹ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 70; Baffioni, *Atomismo*, 212. Bu metinden ayrıca Nasîruddîn et-Tûsî tarafından *İşârât* şerhinde de bahsedilmektedir (İbn Sînâ, *İşârât*, 2/151); Aslında Fahreddîn er-Râzî'nin günümüze ulaşmış *el-Cevherü'l-ferd* isimli risalesi bulunmaktadır. Bu risalenin tahkiki ve değerlendirmesi için bk. Eşref Altaş, “Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Cevherü'l-ferd* Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili”, *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Araştırmaları Dergisi* 2/3 (Ekim 2015), 75-170. (Ç.N)

⁵² Baffioni, *Atomismo*, 211-275.

⁵³ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 419-438; A. Setia, “Atomism versus hylomorphism in the kalam of al-Fakhr al-Din al-Razi: a preliminary survey of the Matalib al-'Aliyyah”, *Islam and Science* 4/2 (2006), 113-140.

⁵⁴ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 67-98.

⁵⁵ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 69. *İşârâ* metni yakın zamanda yayımlanmıştır. (Fahreddîn er-Râzî, *el-İşârâ fi ilmi'l-kelâm*, ed. H. Muhammed [Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2009]). Zerkân, Râzî'nin Eş'arî'ye itaati hususunda değerlendirmesinde haklı olsa da, *İşârâ*'da başlı başına bir atomculuk tartışması bulunmamaktadır. Daha doğrusu, onun konusu öncelikli olarak teolojiktir, yani Tanrı, O'nun sıfatları, gayb [*prophecy*], vahiy, diriliş, vs. dir. Râzî, kelâmî bağlamda atomu, felsefî bağlamda ise cismi ifade eden, *cevher* terimini kullanmaktadır. Ancak Râzî cevheri, her ikisi

sonraki dönem için, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'sine ve İbn Sînâ'nın *İşârât*'ı üzerine yazdığı şerhine işaret etmektedir. Zerkân, bunların her ikisini de, Râzî kırk yaşına gelmeden, hicri 582/1186'dan önce yazılan felsefî eserleri olarak sınıflandırmaktadır.⁵⁶ Ancak Zerkân, “bu iki eserde bulunanların Râzî'nin gerçek görüşü olduğunu iddia edemeyiz” demektedir.⁵⁷ O, bu eserlerde bulunan atom karşıtı argümanların, Râzî'nin entelektüel kariyerinin bu aşamasında Aristotelesçilik ve İbn Sînâcılık ile derin etkileşimini gösterdiğini iddia etmektedir. Zerkân, felsefî bir eser olarak sınıflandırdığı *el-Mülahas fi'l-hikme ve'l-mantık*'ta ve kelâmî bir eser olarak sınıflandırdığı *Nihâyetü'l-ukûl*'da, Râzî'nin atomculuğu ne desteklediği ne de reddettiği şeklinde kararsız bir tutum sergilemiş olduğu entelektüel kariyerinin bir sonraki aşamasını gördüğümüzü söylemektedir. Râzî, herhangi birisini savunmaksızın her iki görüş için de argümanları zikretmektedir. Râzî bu kararsızlığı, kararsız olan ilk kişinin kendisi olmadığını; Cüveynî ve Mu'tezilî Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin bu konuda kendisinden önce geldiklerini iddia ederek savunmaktadır.⁵⁸ Zerkân, Râzî'nin atomculuk hakkındaki nihai görüşünü, son önemli eserlerinden biri olan *el-Metâlibü'l-âliye*'de ifade ettiğini düşünmektedir. Zerkân'a göre kelâm ve felsefe arasında bir sentez olan bu eserde Râzî erken dönem atomculuk kabulüne tekrar dönmektedir.⁵⁹

Adi Setia, 2005 doktora tezi ve ondan kaynaklanan yayınlarında, Zerkân'ın gelişimsel tezini, kronolojisini ve sonucunu kabul etmektedir. Setia, Râzî'nin atomculuğu onayladığı görüş olan “nihai” teorisine odaklanmaktadır.⁶⁰

Diğer taraftan Râzî'nin atomculuk karşıtı olduğunu düşünen Carmela Baffioni ayrıca gelişimden de bahsetmektedir. O, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*'nin Râzî'nin “gençliği sırasında” kaleme aldığı, daha sonra diğer teolojik eserlerde kısaltacağı argümanların olduğu bir eser olarak düşünmektedir.⁶¹ Bu nedenle Baffioni, atomculuğa karşı *Mebâhis* argümanları için kayda değer bir alan ayırmaktadır. Ayrıca Baffioni, “olgunluk dönemi eserlerinden biri” olan, yani atomculuğa karşı argümanların ardından atomculuğu kabul ettiği argümanların olduğu *el-Erbâin fi usûli'd-dîn*'i de tartışmaktadır.⁶²

de atomu ifade eden *el-cüz' ellezî lâ yeteceeze*' ya da *el-cevherü'l-ferd* ile açık bir şekilde bir tutmamaktadır. Mesela, bilginin (*ilim*) derinlemesine düşünme (*nazar*) yoluyla nasıl ortaya çıktığı tartışmasında Râzî “bazıları 'nazar, bilgiyi meydana getirir (*yüvellid*)' der; diğerleri 'nazar, bilgiyi gerektirir (*yüveccibü*)' der; ve yine başkaları 'o, cevher ve arazların ayrılmaz niteliklerini (*yülâzimü mülâzime*) gerektirir' der” şeklinde ifade etmektedir. (Fahreddîn er-Râzî, *el-İşârâ*, 45). Ayrıca Râzî, kelâm seleflerinin daha ziyade atomu (*cevher* ya da *cüz*) kullandığı yerde, cismi kullanmayı tercih etmektedir. Mesela, “cisimlerin varlığı zamansal bir başlangıca sahiptir” bölümünde o, “cisimler zamansal oluşumlardan (*havâdis*) yoksun değildir” demektedir. Zamansal oluşumlardan yoksun olmayan şey ise geçici (*hâdis*) olmalıdır. Bu nedenle cisimler, zamansal olarak yaratılırlar” (a.mlf., *el-İşârâ*, 53) ya da “cisimler homojendir (*el-ecsâm küllühü mutemâsile*)” (a.mlf., *el-İşârâ*, 61).

⁵⁶ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 80-81, 84-85. *Mebâhis*'in editörü Muhammed el-Bağdâdî, *Mebâhis* ve *Mülahas*'ın da hicri 582'den önce yazıldığını eklemektedir (Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 1/72).

⁵⁷ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 426.

⁵⁸ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 426. *Nihâyetü'l-ukûl*'dan alıntı, *Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye* yazma eserinde 2/144, Tawhîd 748.

⁵⁹ Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî*, 92-96, 427. Zerkân, kelâm ve felsefe arasında sentez kategorisindeki bir diğer eserin *el-Muhassalü'efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn* olduğunu düşünmektedir.

⁶⁰ Setia, *The physical Theory of Fakhr al-Dîn, al-Râzî* (Malezya: International Islamic University Malaysia, Doktora Tezi, 2005) ve “Atomism versus hylomorphism.”

⁶¹ Baffioni, *Atomismo*, 211.

⁶² Baffioni, *Atomismo*, 260. Zerkân'a göre (*Fahreddîn er-Râzî*, 67), Râzî *Erbâin*'i oğlu Muhammed için yazmıştır. Zerkân, onun kaleme alındığı tarih hakkında bir bilgi vermemektedir, ancak metin arası atıfların analizi, onun nispeten daha sonraki bir eser olduğu izlenimini vermektedir.

Baffioni eserini kaleme aldığı zaman, *Metâlib* metninin henüz yayımlanmamış olması gibi iyi bir nedenle *el-Metâlibü'l-âliye*'ye başvurmamıştır.⁶³

Fahreddîn er-Râzî'nin atomculuğu üzerine yapılan bu modern çalışmalar, burada tartışılan metinler için bir bağlam sağlamaktadır. Fahreddîn er-Râzî'nin İbn Sînâ'nın atomculuk reddiyle etkileşimini göstermek amacıyla, atomculuk aleyhindeki *Mebâhis* argümanlarını inceleyeceğim. Ardından *Metâlib*'deki atomculuk tartışmasını inceleyeceğim. Son olarak *Erbâin*'deki tartışmayı kısaca değerlendireceğim.

Râzî *Mebâhis*'te, atomculuğu cevhere ilişkin kısımda tartışmaktadır. Râzî, “cismin” tanımlarını ve cisimlerin bölünebilirliği hakkındaki farklı görüşleri tartışarak başlamaktadır. Ardından üçüncü “bölümde” (*faşl*) “atomculuk aleyhindeki delillere” (*el-edille 'ale buţlâni'l-cüz' ellezî lâ yetecezze*) geçmektedir. Râzî'nin *Mebâhis*'te atomculuğu kabul ettiğine dair herhangi bir argüman tartışmadığını fark edebiliriz. Atomculuğa karşı yirmi “kesin delil” (*berâhin*) şunlardır:

- RMb1. Bu argüman, ISB1'e karşılık gelmektedir. İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kitabındaki ilk argümanı, ardışıklık, bitişiklik, girişimlilik ya da süreklilik yoluyla bölünemezlerden oluşan sürekli cisimlerin oluşumunun analizine dayanmaktadır. Râzî'nin tartışması ise daha detaylıdır, üç itiraz (*şükûk*) ortaya atmaktadır ve onlara cevaplar vermektedir. Onun değerlendirmesine göre, bu güçlü bir argüman (*leyse fi ğâyeti'l-metâne*) değildir.⁶⁴
- RMb2. Bu argüman, iki uca yerleştirilen ve daha sonra ortadaki boş alanı işgal etmek için hareket eden iki atomun üzerinde bulunduğu üç atom sırasını gösteren ISB9'a karşılık gelmektedir.⁶⁵
- RMb3. Bu argüman, birbirlerine karşı olmaksızın birbirlerini geçen iki komşu cisim hakkındaki ISB8'e karşılık gelmektedir.⁶⁶
- RMb4. Bu argüman, hızdaki değişimlerin hareket ve sükûnun iç içe geçmesiyle oluşan farklılıklardan kaynaklandığı şeklindeki atomcu açıklamanın reddine dayanan ISB7'ye karşılık gelmektedir. Râzî şunu ileri sürmektedir:

“Şayet hareketin yavaşlığı, dağılmış durağanlıkların sonucu değilse, o halde atomculuk geçersiz olur. Öncül, hareketle ilgili bölümde tartışılan şeyle uyum içinde doğru olduğu için, sonuç da doğru olmalıdır. Koşullu önerme için dayanak şu şekildedir: Eğer atom var olsaydı ve biz bir mesafeyi yüksek hızda geçseydik, bu aralıktaki atomlarının tümünün içinden de geçmiş olurduk. Eğer bir

⁶³ Baffioni, Muhammed Ebû Zekeriyâ er-Râzî'nin atomculuğunu tartıştığı sırada *Metâlib*'e iki yerde atıfta bulunmaktadır. Her iki atıf da, Paul Kraus'un Râzî'nin bu daha erken döneme ait görüşleriyle ilişkili fragmanlarının koleksiyonuna dayanmaktadır. Bu durumda fragmanlar Fahreddîn er-Râzî'nin *Metâlib*'inden alınmaktadır (Baffioni, *Atomismo*, 130-133).

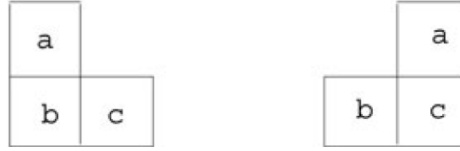
⁶⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/19-22.

⁶⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/23.

⁶⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/23. Ancak Râzî'nin yapılandırması farklıdır. İbn Sînâ gibi, onun da dört atom sırası (*a, b, c, d*) vardır. Daha sonra sıranın en sağındaki (*d*) atomun üzerinde (*y*) atomu ve sıranın en solundaki (*a*) atomun altında (*z*) atomu vardır. Şimdi *y* ve *z*, sıradaki atomların uçlarına doğru hareket etmeye başlarlar. Onlar hareketleri esnasında, sıradaki atomların her birine karşı olmalarına rağmen, asla birbirlerine karşı olmayacaklardır.

atomun yüksek hızda geçişi belirli bir zaman alıyorsa, o halde aynı zaman için daha yavaş hızda geçiş, bir atomdan daha az bir geçişi gerektirir. Dolayısıyla atom bölünür!"⁶⁷

- RMb5. *b* atomundan *c* atomuna hareket eden bir *a* atomu, ya hareketin başlangıcında *b* ile temasta iken hareket ediyordur ki bu ise imkânsızdır ya da hareketin sonunda *c* atomu ile temas halindeyken hareket ediyordur ki bu da aynı şekilde imkânsız olur.

Dolayısıyla *a* atomu, *b* ve *c* atomları arasındayken hareket ediyor olmalıdır. Bu ise atomun bölünmesini gerektirmektedir!⁶⁸ Bu, İbn Sîna'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kısmındaki bir argümana karşılık gelmemektedir.

- RMb6. Bu argüman, atomlardan oluşan tek bir tabakanın Güneş tarafından bir yönünün aydınlatılmasıyla ilgili olan ISB2'ye karşılık gelmektedir.⁶⁹
- RMb7. Bu argüman, atomun sonlu olduğunu ve her sonlu cismin bir şekle sahip olduğunu, her şekle sahip olanın ise bir kenar tarafından sınırlandırıldığını iddia etmektedir. O halde atom bir kenar tarafından sınırlandırılırsa, bu kenar sadece bir küre olabilir. Küreler bir araya getirildiği zaman, onların birleşimi tam bir cisim meydana getirmez, ama bir atomdan daha küçük olan boyutta boşluklar içerirler.⁷⁰ Bu, *Şifâ*'nın *Fizik* kısmında bir argümana karşılık gelmemektedir.
- RMb8. Bu argüman, toprağa yerleştirilen bir gnomonun gölgesi hakkında olan ISB5'e karşılık gelmektedir.
- RMb9. Bu argüman, ISB6'daki parçalanmış değirmen taşı saçmalığına karşılık gelmektedir. Ancak Râzî, değirmen taşı yerine topaç (*düvvâme*) kelimesini kullanmaktadır.⁷¹
- RMb10. Üç bölmeli bir pusulanın (*fircâr*) dış bölmelerinden biri, bir atom kadar indirildiği zaman, orta bölmenin bir atomdan daha az indirilmiş olması gerekir.⁷² Bu, *Şifâ*'nın *Fizik* bölümünde bir argümana karşılık gelmemektedir.
- RMb11. RMb11-RMb17. Bu argümanlar, daireler, doğru açılar, köşegenler vb. ile ilgili geometrik zorluklar hakkındaki ISB3'e karşılık gelmektedir.⁷³
- RMb18. Üç sıralı *j*, *b*, *a* atomlarından *a* atomu üzerine bir *z* atomu yerleştirilir.

⁶⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/23. Daha erken kapsamlı hareket tartışması 1/593-681'dedir.

⁶⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/23-24. Bu nedenle Themistius'un Epikürcü atomculuk hakkındaki görüşü, kimsenin bir atomun hareket halinde olduğunu söyleyemeyeceği, yalnızca onun "hareket etmiş olduğunu" söyleyebileceği şeklindedir (D. Furley, *Two Studies in the Greek Atomists* [Princeton: Princeton University Press, 1967], 113-114).

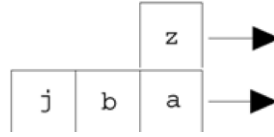
⁶⁹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/24.

⁷⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/24.

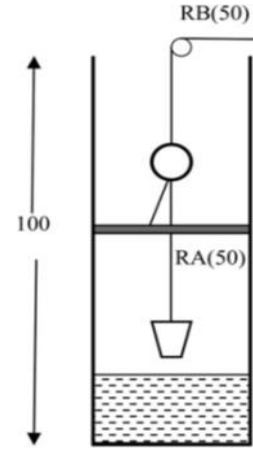
⁷¹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/25-26.

⁷² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/26.

⁷³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/26-29.

a atomu yeni bir alana hareket etsin diye, atom sırası bir boşluk sağa hareket eder. Şimdi *b*, *a*'nın önceden olduğu yerde; *j* ise *b*'nin daha önce olduğu yerededir. Aynı zamanda *z* atomu da *a*'dan aynı yönde uzaklaşır. *z* hareketinden sonra ya *a*'nın üzerindedir, ancak bu mümkün değildir, çünkü o halde *z*, *a*'dan uzaklaşmazdı ve bu varsaydığımız şeydir. Ya da *z*, *a*'nın yeni mekânı üzerindeki yerin bitişiğinde bir yerededir. Ancak bu *z*'nin, *a*'dan daha hızlı hareket etmesini gerektirir. Çünkü bu durumda *a* bir alan kapladığı sürede, o iki atomik alan kaplardı. Dahası bu, *z* bir atom kadar geçtiği zaman, *a*'nın yarım atom kadar geçmesini gerektirir.⁷⁴ Yetersiz bir şekilde formüle edilen bu argüman, *Şifâ*'nın *Fizik* bölümünde bulunmamaktadır.

RMb19. Bu, İbn Metteveyh tarafından açıklanan Nazzâm'ın kuyu ve kova argümanıdır.⁷⁵ Yüz birim derinliğindeki bir kuyunun, orta kısmında yani elli birim derinliğin olduğu yerde ahşap bir kiriş vardır. Halatın elli birim uzunluğundaki bir ucu (*RA*) kirişe tutturulur. Sonrasında bir halkanın içinden geçirilir ve diğer ucu kovaya tutturulur. Elli birim uzunluğundaki bir diğer halat (*RB*) da halkaya tutturulur. *RB* halatı elli birim uzunlukta yukarı çekildiğinde, başlangıçta kuyunun dibinde olan kova, kuyunun tepesine ulaşır. Dolayısıyla *RB* elli birim geçerken, kova yüz birim geçer. Râzî bunun, bölünemez olduğu varsayılan zaman ya da hareketin bölünebilirliğini gerektirdiği sonucuna varmaktadır.⁷⁶ Bunun aksine İbn Metteveyh'in sonucu (ya da muhtemelen Nazzâm'ın sonucunu açıklamaktadır?) kova tarafından geçilen her iki atom için, halatın bir atom geçtiği ya da Nazzâm'ın formülasyonunda kovanın bir birim geçtiği ve halat tarafından geçilen her birim için, bir birim sıçradığı şeklindedir. *Şifâ*'nın *Fizik* kısmında buna karşılık gelen bir argüman yoktur.

RMb20. Bu argüman, gnomon gölgesi argümanına bir çerçeve oluştururken, bir uzunluğu tek sayılı atomlara bölmekle ilişkili bir probleme dayanmaktadır.⁷⁷ *Şifâ*'nın *Fizik* kısmında buna karşılık gelen bir argüman yoktur.

Râzî'nin *Mebâhis*'teki atomculuğa karşı yirmi argümanının altısı hariç tümünün İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* bölümündeki argümanlarından türediğini görebiliyoruz (ISB1, ISB2, ISB3, ISB5, ISB6, ISB7, ISB8, ISB9).

Şimdi onun entelektüel kariyerinin sonraki kısmına geçelim. Fahreddîn er-Râzî, *Metâlibü'l-âliye*'sini, "Yunan dilinde teoloji (*uthulujiya*) olarak isimlendirilen, metafiziğe ilişkin kitabımız (*el-*

⁷⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/29.

⁷⁵ Dhanani, *Physical*, 180-181.

⁷⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/30.

⁷⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/30.

ilmü'l-ilâhî)” olarak nitelemektedir.⁷⁸ Bu eserin temel yapısı esas olarak teolojiktir (Tanrı, sıfatlar, gayb, özgür irade, vs.). Ancak onun dokuz bölümünden, beşinci bölümü zaman ve mekân konularına ayrılmışken, altıncı bölümü madde (*heyûla*) konusuna ayrılmıştır. Altıncı bölümdeki geniş çaplı atomculuk tartışması, Beyrut baskısında yüz kırk sekiz sayfa yer kaplar ve bu nedenle o, Râzî'nin bu konuyla ilgili en kapsamlı tartışmasıdır.⁷⁹

Râzî, atomculuğu destekleyen argümanları (*edille*); hareket ve zamana, geometrinin prensiplerine, cisimlerin büyüklüğünün sonluluğuna ve diğer delillere dayanan argümanlar şeklinde sınıflandırmaktadır.

Hareket ve zamana dayalı argümanlar kategorisi, zaman, hareket ve uzay/mesafenin birbirleriyle alakalı (*umûr şelâse müteâbika*) olduğu sözüyle başlamaktadır. Dolayısıyla bir şey bölünmezlerden oluşuyorsa, o halde tamamı bu şekilde oluşmalıdır. Benzer şekilde bir şey sürekli bölünüyorsa, o halde tamamı sürekli bölünebilir olmalıdır ki bu ise filozofların görüşüdür.⁸⁰ Böylece Râzî, hareketin ya da zamanın bölünmezlerden oluştuğunu ve dolayısıyla uzayın/mesafenin (ve maddenin!!) de bölünmezlerden oluşması gerektiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Râzî, birbirine eklenen mekânlarda birbirini izleyen varlık olarak (*huşûlât müteâkibe fi ahyâz mütelâşika*) tanımladığı harekete dayanan atomculuğu desteklemek için altı argüman takdim etmektedir. Şimdi ilk argümanı (*hucce*) gözden geçirelim. Râzî, bir cisim tamamen hareket halindeyse, onun şu anda (*el-hâli'l-hâdir*) da hareket ediyor olması gerektiğini iddia etmektedir. Ayrıca şu andaki hareket bölünmez olmalıdır. Çünkü bölünebilir olsaydı, bir parçası diğerinden önce gelirdi. Ancak bu imkânsızdır. Çünkü o zaman hareketin ilk kısmı, önceki kısma da sahip olduğu için bölünebilir olurdu ve böylece sonsuza kadar giderdi. Dolayısıyla şu andaki hareket bölünebilir olsaydı, o bir bütün olarak (*bi't-tamâmih*) bu anda asla var olamazdı. Öyleyse bir bütün olarak var olan şu andaki hareket bölünmez olmalıdır. Şu andaki bu bölünmez hareket sona erdiği zaman, bir sonraki var olmaya başlar ve bu da bölünemez. O da sona erdiğinde, bir sonraki var olmaya başlar ve bir bölünmez hareketin ardından diğerinin gelmesi şeklinde böylece devam eder.⁸¹

Râzî, atomculuk için harekete dayalı bu argümanlardan sonra zamana dayalı dört argümana geçmektedir. O zamanın, her biri bölünmez olan, art arda gelen anlardan (*el-ânâtü'l-mütetâliye*) oluştuğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Onun üçüncü argümanını inceleyelim: Râzî, zamanın ya “sürekli bir varlık gibi” (*kemâ muttasıl*), ya da “süreksiz bir varlık gibi” (*kemâ munfasıl*) olduğunu iddia etmektedir. Birincisi, geçmiş ve gelecek var olmadığı için yanlıştır. Râzî ‘şimdinin’, geçmişin sonu ve geleceğin başlangıcı olduğundan dolayı, onun zamanın bir parçası olmadığı şeklindeki felsefî iddiayı reddetmektedir. O, bu görüşün var olmayan bir gelecek ile var olmayan bir geçmişin sürekliliğini ima ettiği için yanlıştır. Bundan şu sonuç çıkmaktadır:

⁷⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mebâhis*, 2/33.

⁷⁹ Râzî, *Metâlib*'te atomculuk için *Cevher-i ferd* başlıklı bir monografi kaleme aldığını not etmektedir (*el-Metâlib*, 6/32). Bu metin günümüze ulaşmamıştır (*Zerkân*, *Fahreddîn er-Râzî*, 70).

⁸⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/29-30, 45-46. İbn Sînâ, *Şifâ'nın Fizik* kısmındaki 3.6 kısmında uzay, zaman ve hareketin karşılıklı ilişkisini tartışmaktadır (İbn Sînâ, *Physics*, 2/311-19). Tabi ki Aristoteles tarafından bu karşılıklı ilişki daha erken ele alınmıştır.

⁸¹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/30-34.

zaman ayrı olmalıdır ve müteakip birimlerden, yani ardışık anlardan oluşmalıdır.⁸² Dolayısıyla zaman bölünmez parçalardan oluşmaktadır ve bu, madde, mekân ve hareketin de bölünmez parçalardan oluşmasını gerektirmektedir.

Râzî'nin argümanlarının ikinci kategorisi, geometrinin prensiplerine dayanmaktadır. Burada onun amacı, atomu kabul etmeyi gerektiren bölünmezlerin (bir kürenin düz bir yüzeyle temas halinde olduğunda gibi) varlığını göstermektir.⁸³ Râzî, dört “kesin kanıtın” (*burhân*) üçüncüsünde şunu söylemektedir:

“Nokta, konuma sahip olan bölünmez bir varlıktır (*en-nuqta şey'ün zü vağ'in lâ yenkasim*).” Durum böyle olduğunda, atomu destekleyen doktrin zorunlu olarak ardından gelir.⁸⁴

Râzî'nin argümanlarının üçüncü kategorisi, cisimlerin büyüklüğünün sonluluğuna dayanmaktadır. Bu argümanlar, sonlu büyüklükteki bir cismin, sonsuz olarak bölünebildiği takdirde, onun bilfiil sonsuz parçalardan oluşması gerektiği önermesi üzerine temellendirilmektedir. Râzî, sonuç yanlış olduğu için, öncülün de yanlış olması gerektiğini iddia etmektedir.⁸⁵ O, “sonsuz bölünebilme” ile filozofların potansiyel bölünmeyi, yani her bölünmeden sonra daha ileri bir bölünmenin daima mümkün olduğunu kastettikleri felsefi itiraza dikkat çekmektedir. Bu demektir ki, sonsuz bölünmenin imkânını savunmak, sonsuz bölünmenin gerçekleşmesini gerektirmemektedir. Ancak Râzî, sonsuz bölünmelerin her birinin, bölünmeleri için hiçbir engel olmadığından gerçekleşebilir olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla aksi, yani cismi oluşturmak için bu sonsuz bölünmelerin birleşiminin de gerçekleşebilir olması gerektiği, bilfiil sonsuz parçalardan bir cismin oluşumunun mümkün olduğu anlamına gelmektedir.⁸⁶

Râzî'nin İslâmî çevrede atomculuk tartışmasına yenilikçi katkısı, hareket ve zamana dayalı atomculuğu destekleyen argümanlar kategorisinin formülasyonunda yatmaktadır. Bu kategori, Aristoteles'in madde, mekân, zaman ve hareketin karşılıklı ilişki içinde olduğu iddiasını kapsamaktadır. Aristotelesçi ve ardından İbn Sînâcî atomculuk eleştirisinin kilit noktası, bölünmez parçalardan sürekli büyüklüklerin oluştuğunu reddetmektir. Râzî, zamanın ve hareketin bölünmez parçalarının birbirlerine “eklenerek” sürekli büyüklükler oluşturduğu şeklindeki formülasyonu doğrudan meydan okumayı üstlenmektedir. Filozoflar, ister Râzî'nin hareketin sürekliliği görüşünü, bölünmez hareketlerin art arda eklenmesi olarak, isterse de zamanın sürekliliği görüşünü, onların art arda eklenmesi olarak sorgulayabilirler. Onun terimleri kullanımı, ister “sürekli bir varlık gibi” isterse de “süreksiz bir varlık gibi” olsun özenlidir ve Aristotelesçi ve sonrasında İbn Sînâcî eleştiriyeye karşı koymaktadır. Ancak aynı soru Aristoteles'in eleştirisini takip eden atomculuğun Epikürcü yeniden formülasyona sorulabilir. Ayrı atomculuk ile Aristotelesçi/İbn Sînâcî süreklilik kozmolojileri arasındaki çatışma, tam olarak farklı süreklilik modelleri üzerinedir.

Râzî bu yeni argümanları oluşturmaya ve atomculuğu destekleyen önceki argümanları yeniden biçimlendirmeye ilaveten, aynı zamanda doğrudan İbn Sînâ'nın eleştirisine de cevap vermektedir.

⁸² Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/43-44.

⁸³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/47.

⁸⁴ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/54.

⁸⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/61.

⁸⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/2.

O, ilk olarak İbn Sînâ'nın *Şifâ*'nın *Fizik* kısmında tartıştığı atomculuğu desteklemek için kelâm argümanlarını değerlendirmekte ve sınıflandırmaktadır. İkinci olarak, İbn Sînâ'nın atomculuğa karşı argümanlarına cevap vermektedir. İlki ile ilgili olarak aşağıdakiler, İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kitabında tartışmış olduğu atomculuğu desteklemek için Râzî'nin argümanlara ilişkin analizinin bir özeti'dir:

- ISA1. Bu argüman, şayet bir cisimdeki bileşimlerin tümü ortadan kaldırılsaydı, sonucun atomlar olacağını (geriye atomların kalacağını) iddia etmektedir. Râzî, bunu "mütakellimünun ikinci delili (*hucce*)" olarak zikreder ve atomculuğu desteklemek için diğer argümanlar kategorisine yerleştirmektedir.⁸⁷
- ISA2. Bu, yarı-mesafeler argümanıdır. Râzî, cisimlerin büyüklüğünün sonluluğuna dayanan argümanlar kategorisinde bunu "birinci delil" olarak zikretmektedir. O, bu argümanı Ebü'l-Huzeyl'e atfetmektedir ve iki itiraz sıralamaktadır: birincisi, Nazzâm'ın tafra teorisinin formülasyonuna yol açan itirazıdır. Râzî, bu teorisinin yanlışlığının apaçık (*ma'lûm fesâd bi'l-bedîha*) olduğunu ileri sürmektedir. İkinci itiraz, tıpkı cismin sonsuz derecede bölünebildiği gibi, zamanın da sonsuz derecede bölünebildiğini ve dolayısıyla hareketin başlaması için hiçbir zorluk olmadığını iddia etmektedir.⁸⁸ Bu itiraz, İbn Sînâ tarafından bu argümanın reddinde öne sürülmüştür.⁸⁹

Râzî, "şayet zamansal sürenin sonsuz parçaları gerçekleşseydi, son zamansal an ulaşılamaz olduğundan, hareket asla sona ermezdi" şeklinde bir iddiayla karşılık vermektedir. Bu nedenle Râzî, mesafenin ve zamanın bölünmesinin sınırlı olması gerektiği sonucuna varmaktadır.⁹⁰

- ISA3. Bu, yeryüzünü kaplayan bir hardal tanesinin sonsuz parçaları argümanıdır. Râzî, bunu atomculuğu desteklemek için diğer argümanlar kategorisinde "birinci delil" olarak zikretmektedir.⁹¹ Râzî, sözlerinde şunu ifade etmektedir:

"İbn Sînâ şöyle dedi: "[bunun inanılması güç bir şey olduğu ve dolayısıyla atomculuk karşıtı görüşün yanlış olduğu şeklindeki] zorunluluk aynı zamanda atomu destekleyenler tarafından da karşı karşıya kalınmıştır. Bundan dolayı, cismin atomlardan oluştuğu şeklindeki görüşleri göz önüne alındığında, bir hardal tanesinde, gökyüzü ve yerlerin yüzeyini kaplayan [atomların] yüzeylerinin olabileceğini varsaymak inanılması güç bir şey olmaz. Bu zorunluluk, onların hepsinin (yani atomcuların ve atom karşıtlarının) üzerine düştüğünden dolayı, o halde artık o inanılması güç bir şey olmaz [sadece atomculuk karşıtı görüş için]."⁹²

Ancak Râzî, "atomu kabul ederek, bunun zorunlu olarak yanlış olduğunu biliyoruz" şeklinde bir iddiada bulunmaktadır.

⁸⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/71.

⁸⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/69-71.

⁸⁹ İbn Sînâ, *Physics*, 2/304.

⁹⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/71.

⁹¹ Bu argümanın Râzî versiyonu, bölünmenin sonucunda ortaya çıkan parçalar için, "arş, kürsî, gökler ve yeryüzünün sadece bir kez değil, binlerce kez" kapladığını söylenmesi açısından İbn Sînâ'nunkinden daha renklidir (Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/75).

⁹² Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/75. Bu, doğrudan bir alıntı değildir ancak Râzî'nin İbn Sînâ'nın kelâm argümanına karşı cevabının özeti'dir (İbn Sînâ, *Physics*, 2/305).

- ISA4. Bu argüman, “şayet bölünme sınırsız olsaydı, bir hardal tanesinin sonsuz parçaları, dağınkilere eşit olurdu” şeklindeki argümandır. Râzî, cisimlerin büyüklüğünün sonluluğuna dayalı argümanlar kategorisinde bunu “üçüncü delil” olarak zikretmektedir.⁹³ Râzî, bir dağın parçalarının, hardal tanesinin parçalarından daha büyük olması gerektiğini, bunun ise her ikisinin de parçalarının sayısının sonlu olmasını gerektirdiğini, aksi takdirde karşılaştırmanın imkânsız olacağını iddia ederek bu argümanı savunmaktadır. Bu nedenle bölünme için bir sınır olması gerekmektedir.
- ISA5. Bu, “kendi başına kaim olan bir noktanın, bir atomla aynı olduğu” argümanıdır. Râzî, bunu geometriye dayalı argümanlar kategorisine yerleştirmektedir.
- ISA6. Bu, “bölünmez” teğet açısı (*horn-angle*) argümanıdır. Bu argüman, Râzî tarafından zikredilmemiştir.
- ISA7. Bu, pürüzsüz bir yüzey üzerindeki bir kürenin hareketi tarafından izlenen bölünmez noktalardan bir çizgi oluştuğu argümanıdır. Râzî, bunu geometriye dayalı argümanlar kategorisinde ilk “delil” olarak zikretmektedir. İbn Sînâ, pürüzsüz yüzey üzerindeki kürenin böyle bir durumunun bilfiil gerçekleştirilebilir olup olmadığını ya da sonuçta ortaya çıkan çizginin, vehim (*et-tevehhüm*) tarafından varsayılabildiğini varsayılmadığını bilemeyeceğimiz şeklinde bir itiraz öne sürmektedir.⁹⁴ Râzî, “kürenin ve yüzeyin ihtimalini, senin tasvir ettiğin gibi kabul etmiyoruz”, çünkü pürüzsüz bir yüzey üzerinde bir kürenin bu şekilde bir tanziminin gerçekleşmesini engelleyen “felsefenin prensiplerine göre bir güçlük yoktur (*ğayri müstakîm ale’ uşûli’l-felsefe*)” şeklinde karşı çıkmaktadır.⁹⁵

Bu atom-karşıtı argümanlara ilişkin Râzî’nin yorumları ve İbn Sînâ’nın itirazlarına karşı cevapları, *Metâlib* atomculuk tartışmasının, İbn Sînâ’nın atomculuk reddine doğrudan bir cevap olduğunu göstermektedir. Bu, Râzî’nin atomculuğu destekleyen argümanlarının sonucunda, (doğrudan İbn Sînâ’yı belirtmeden) açığa kavuşturulmuştur:

“Birçok kesin ve tartışmasız yollarla (*el-vücûhü’l-kat’i ve’l-yaqînî*), şayet cisimler sonsuz bölünebilseydi, onların sonsuz parçalardan oluşması gerekeceğini açıkladık. Bu argümanları, cisimlerin bilfiil sonsuz parçalardan oluşturulmasının imkânsız olduğunu göstermek için belirttik. Dolayısıyla onların sonsuz bölünebildiği şeklindeki öncülün yanlış olması gerekmektedir. Böylelikle bu argümanlar, filozofların öğretilerini reddetmeye yardımcı olmuştur.”⁹⁶

Râzî, atomculuğu destekleyen argümanları tartıştıktan sonra atomculuğu reddeden argümanlara geçmektedir. O, bu argümanları temasa (*mümâsse*), hız değişimlerine, sıçrama doktrinine (*tafra*), harekete, cismin zâtına ve onun uzamsal yer kaplamasına dayananlar şeklinde sınıflandırmaktadır. Bu argümanların çoğu, İbn Sînâ’dan kaynaklandığını gördüğümüz *Mebâhis*’te daha önce getirdiği argümanlarla uyumludur. Ancak *Mebâhis*’teki tartışmanın aksine *Metâlib*, atom-karşıtı argümanların hipotezlerini, zaman zaman itirazlarda bulunarak, zaman zaman da argümanları çürütürken uzun uzadıya detaylandırmaktadır. Mesela, Rmb2 ve ISB9’a (iki uca

⁹³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/71-72.

⁹⁴ İbn Sînâ, *Physics*, 2/308-309.

⁹⁵ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/71.

⁹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/73.

yerleştirilen ve sonra ortadaki boş alanı işgal etmek için eş zamanlı hareket eden iki atomun üzerinde bulunduğu üç atom sırasına) karşılık gelen argümanlarda⁹⁷ Râzî, iki atomun eş zamanlı hareketinin, bir atom uzunluğunda olan ortadaki boşluğun bölünme imkânı şartına bağlı olduğu şeklinde bir itirazda bulunmaktadır. Ancak bu şartın yerine getirilmesi imkânsız olduğundan, “uçlara yerleştirilen iki atomun [eş zamanlı hareketinin] imkânının şartı yok olur ve bu şart yok olduğu zaman, sonrasında şart tarafından gerektirilen şey (yani ortadaki boş alana hareket) de imkânsız olur.”⁹⁸ Başka bir yerde Râzî, atomculuğa karşı olan argümanların hatalı olduğuna ve doğru olmadığına (hucce muğâlatıyya ve leyse hucce hakikiyye) ve onların sonuçlarının yanlış olduğuna (*netîce bâtıla*) hükmeder. Çünkü onlar doğru olsaydı, “cisimler bilfiil sonsuz parçalardan oluşurdu.”⁹⁹ Açık bir şekilde Râzî'nin *Metâlib*'deki tutumu, atomculuğu hem destekleyen hem de reddeden argümanları tartışmasına rağmen kararsızlık sayılmaz. Bu nedenle Râzî'nin hayatının sonuna doğru *Metâlib*'de atomculuğu desteklediği şeklindeki Zerkân'ın ve Setia'nın iddiasına katılıyorum. Ayrıca Râzî'nin atomculuğu desteklemek için getirdiği argümanların, İbn Sîna'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kitabında ve diğer eserlerinde kelâm atomculuğu reddine doğrudan bir cevap olduğu açıktır.

Baffioni'nin “Râzî'nin olgunluk dönemi eserlerinden biri” olduğunu düşündüğü *el-Erbâin fi usûli'd-dîn*'in bir incelemesi, atomculuğu destekleyen argümanlarının, kısaltılmış bir biçimde olsa da *Metâlib*'dekiler ile aynı olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰ *Metâlib* gibi, *Erbâin* de esas olarak teolojik bir metindir, ancak atomculuğu ve boşluğu destekleyen bölümler içermektedir. Atomculuk hakkındaki bölüm, hem atomculuk taraftarlarının hem de karşıtlarının argümanlarına yer vermektedir. Atomculuk-karşıtı argümanlar, şu sözlerle ortaya konmaktadır: “filozoflar vehim tarafından bölünmenin sınırsız olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, aşağıdaki argümanları (lit. *yollar - vücûh*) takip ederek bunu kanıtlamışlardır”. Râzî, bölünme için bir sınır olduğuna karşı on argüman zikrettikten sonra¹⁰¹ şu sonuca varmaktadır:

“Atomculuğu reddetmek için argümanları, bu on argümanla sınırlayalım. Yalnızca bu konu için ayrılmış bir kitap yazdık. Derinlemesine araştırma yapmak isteyen kimse, bu kitaba başvurabilir. [Burada] biz tüm bu şüphelere tek bir yanıtla cevap vereceğiz ve bu kitap için özel yanıtlar bırakacağız.

Daha sonra biz şöyle deriz: Bu argümanların tümü, atomun iki kenarından her birinin, diğer kenarda bulunmayan belirli bir özellik ile nitelenmesi gerektiği şeklinde ortak bir varsayıma (*şey*) sahiptir. Ancak bu, sonsuz bölünme bilfiil gerçekleştiği zaman gerekli olan bir şeydir (*mâna*). Filozoflar bunun ne mümkün olduğuna inanırlar, ne de ortaya attıkları şüphelerin sonuçlarını kabul ederler. Onlar, bu argümanların sonuçlarına değil, yalnızca potansiyel olarak bölünebilirliğe inanırlar. Dolayısıyla bu argümanların tümünün geçersiz ve batıl olduğu gerçeği sabit olmuştur.”¹⁰²

⁹⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/88.

⁹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/88.

⁹⁹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlib*, 6/93.

¹⁰⁰ Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbâin*, 2/6-11. Râzî, hareket, zaman, geometrinin ilkeleri ve cisimlerin büyüklüğünün sonluluğundan kaynaklanan argümanlar zikretmektedir.

¹⁰¹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbâin*, 2/11-16.

¹⁰² Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbâin*, 2/17.

Râzî, *Erbaîn*'i yazdığı zaman, atomculuk hususunda artık kararsız olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.¹⁰³

Sonuç olarak Râzî, İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserinin *Fizik* kitabındaki ve diğer eserlerindeki kelâm atomculuğu eleştirisine tamamen aşınaydı. Muhtemelen o, entelektüel kariyerinin erken aşamasında bu eleştiriyi ikna edici buldu. Ancak daha sonra ve kesin bir şekilde hayatının sonuna doğru atomculuğa bağlılığını doğruladı. Bunu, İbn Sînâ'nın eleştirisine doğrudan karşılık veren argümanlar ve itirazlar formüle ederek savundu.

Klasik Yunan doğa felsefesi için Epikür ve İslâmî doğa felsefesi için Râzî, ilki Aristoteles'e karşılık olarak, sonraki İbn Sînâ'ya cevaben selefleri için atomculuğu yeniden formüle etmişlerdir. Epikür'ün yeniden formülasyonu, sonraki nesil doğa filozofları arasında son derece etkiliydi. Aynıısı, Râzî'nin atomculuğu yeniden formülasyonu için de söylenebilir mi? O, Epikür'e benzer mi? Kısa bir şekilde cevap vermek gerekirse, Râzî'nin atomculuğu desteklemek için yeniden formülasyonu ve yeni argümanları, sonraki nesil âlimler tarafından iyi bilinen ve tartışılan bir husustu. Bunlar mesela, yüzyıllarca kelâm çalışmaları için ekol bir metin olan el-Îcî'nin etkili *el-Mevâkıfî ilmi'l-keîâm*'ında bulunmuştur. Ancak bu soruya detaylı bir cevap, on dördüncü yüzyıldan sonra yazılan metinlerdeki atomculuk tartışmalarının kapsamlı bir incelemesini gerektirmektedir. Bu görev başka bir fırsatı beklemelidir.

¹⁰³ Ancak Baffioni'nin vardığı sonuç; Râzî'nin atomculuk aleyhindeki Peripatetik argümanları eleştirirken, temelde ortaya çıkardığı geometrik zorluklardan dolayı kelâm atomculuğunun bir destekçisi olmadığıdır. (*Atomismo*, 275).

Kaynakça

- Adang, Camilla vd. *Basran Mu'tazilite Theology: Abū 'Alī Muhammad ibn Khallād's Kitāb al-Usūl and its Reception*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2011.
- Altaş, Eşref. "Fahreddîn er-Râzî'nin el-Cevherü'l-ferd Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili". *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Dergisi* 2/3 (Ekim 2015), 75-170.
- Baffioni, Carmela. *Atomismo et Antiatomismo nel Pensiero islamico*. Naples: Istituto Universitario Orientale, 1982.
- Beyhakî, Ali b. Zeyd. *Tetimmetu sivani'l-hikme*. ed. R. el-Acem. Beyrut: y.y., 1994.
- Bostock, David. "Aristotle on continuity in Physics VI". *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*. ed. L. Judson. 179-213. London: Oxford University Press, 1995.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. ed. A. en-Neşşâr vd. İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1969.
- Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalâm*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Dhanani, Alnoor. "Problems in Eleventh-Century Kalâm Physics". *Bulletin of the Royal Institute of Interfaith Studies* 4/1 (2002), 73-96. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179985>
- Dhanani, Alnoor. "Rocks in the Heavens!?: The encounter between 'Abd al-Jabbar and Ibn Sina". *Before and After Avicenna*. ed. D. Reisman. 127-144. Leiden: Brill, 2003.
- Frank, Richard M. *Al-Ghazālî and the Ash'arite School*. Durham ve London: Duke University Press, 1994.
- Furley, David. *Two Studies in the Greek Atomists*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *Makâsîdü'l-felâsife*. ed. M. Kurdi. Kahire: y.y., 1936.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *The Incoherence of the Philosophers*. çev. M. Marmura Provo, UT: Brigham Young University Press, 1997.
- Gianotti, Timothy. *Al-Ghazālî's Unspeakable Doctrine of the Soul*. Leiden: Brill, 2001.
- Heemskerck, Margaretha. *Suffering in Mu'tazilite Theology*. Leiden: Brill, 2000.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. ed. S. Dünya. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1957-1960.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn. *Kitâbü'n-Necât*. ed. M. Fahri. Beyrut: Dârü'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1985.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn. *The Physics of the Healing*. çev. J. McGinnis. 2 Cilt. Provo: Brigham Young University, 2009.
- Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon*. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1968.
- Marmura, Michael. "Avicenna and the kalâm". *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften* 7 (1991), 172-206.

- Mayer, Toby. *Keys to the Arcana: Shahrastānī's Esoteric Commentary on the Qur'ān*. London: Oxford University Press, 2009.
- Monnot, Guy. "al-Shahrastānī". *Encyclopedia of Islam* (New Edition). ed. P. Bearman vd. Leiden: Brill, 2012.
- Murād, Said. *İbn Metteveyh ve ârâ'uhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1991.
- Pyle, Andrew. *Atomism and its Critics*. Bristol: Bloomsbury Publishing Plc, 1995.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *el-İşârâ fî ilmi'l-kelâm*. ed. H. Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2009.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*. ed. M. el-Bağdâdî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1990.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibü'l-âliye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.
- Setia, 'Adi. "Atomism versus hylomorphism in the kalam of al-Fakhr al-Din al-Razi: a preliminary survey of the Matalib al-'Aliyyah". *Islam and Science* 4/2 (2006), 113-140. <https://www.thefreelibrary.com/Atomism+versus+hylomorphism+in+the+kalam+of+al-Fakhr+al-Din+al-Razi%3A+a...-a0157034131>
- Setia, 'Adi. *The physical Theory of Fakhr al-Din al-Râzî*. Malezya: International Islamic University Malaysia, Doktora Tezi, 2005.
- Sorabji, Richard. "Chapter twenty-five: atoms and divisible leaps in Islamic Thought". *Time, Creation, and the Continuum: Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*. 384-402. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *Nihâyetü'l-ikdâm*. ed. A. Guillaume. Londra: Oxford University Press, 1934.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *Struggling with the Philosopher: a Refutation of Avicenna's Metaphysics. A new Arabic edition and English Translation of Muhammad b. 'Abd al-Karîm b. Ahmad al-Shahrastānī's Kitāb al-Musāra'a*. ed. ve çev. Wilferd Madelung - Toby Mayer. Londra: Brill, 2001.
- Wisnovsky, Robert. "One aspect of the Avicennan turn in Sunni Theology", *Arabic Sciences and Philosophy* 14/1 (Mart 2004), 65-100. [file:///C:/Users/panter/Downloads/One aspect of the Avicennian turn in Sunni-theology.pdf](file:///C:/Users/panter/Downloads/One%20aspect%20of%20the%20Avicennian%20turn%20in%20Sunni%20theology.pdf)
- Zerkân, Muhammed Salih. *Fahreddîn er-Râzî ve ârâ'uhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1963.